

Никола Андрусак

ПРОБЛЕМИ ТАК ЗВАНОЇ „ПРИОЗІВСЬКОЇ РУСИ” ТА ПОЧАТКІВ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ „РУСЬ”

Історик Володимир Пархоменко зв'язав первісну Русь з Доном і Озівським морем, тому що деякі арабські і перські письменники в ІХ—Х ст. називали Дон «руською рікою».¹ Цей погляд Пархоменка прийняв історик Юрій Вернадський, що вивів назву «Русь» від іранських «рухс-асів» або «роксолян»; на його думку цю назву прийняли ті варяги, які Західною Двиною дійшли до джерел Волги, а від Волги Окою до джерел Донця, яким дісталися вже около 739 р. до берегів Озівського моря й створили на Приозів'ї «руський каганат», спершу залежний від хозарів, а від 825 р. незалежний. Проте сам Вернадський стверджує нестачу джерел до історії цього «руського каганату» в 831—839 р., бо коли «Константин Багрянородний писав, перенісся центр Руси з околиці Озівського моря до Києва».²

У своїх міркуваннях Вернадський хибно прийняв за шведів-варягів згадане у вірменських джерелах плем'я «севордик», не зважаючи на існування у східній частині Північного Кавказу гунських сабірів або савартів. Сам Вернадський навів оповідання Йордана про те, що угорські оногури під гунською зверхністю в V—VI ст. спеціалізувалися у продажі хутер.³ Тим то оповідання арабського письменника Ібн Русті про те, що «руси» не обробляють землі, а живляться тим, що збирають з країни слов'ян і їх єдине заняття була торгівля соболями та хутрами, виказує схожість «русів» з угорськими оногурами. Розглядаючи арабські джерела Пархоменко і Вернадський не взяли на свою увагу остороги відомого славіста Олександра Брюкнера, що при основних дослідках арабські джерела заводять. Раз вони згадують про слов'ян і русів як про окремі племена, то знов навпаки їх утотожують. Багато клопотів справляють арабські вістки своїми топографічними й племінними назвами, з яких годі збагнути, до яких відомих місць і племен слід їх віднести. В деяких арабських джерелах слов'яни утотоженні з іншими блондинами, а навіть з кавказькими племенами; існують фантастичні описи нібито слов'янських святинь, а в дійсності кавказьких. З деяких арабських вісток виходить, що

¹ С. Томашівський, *Nowa teoria o początkach Rusi*, *Kwartalnik Historyczny*, 1930, т. 43, 1.

² George Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven, 1944, с. 270.

³ *Ibid.*, с. 146.

«ель рус» це взагалі північний довгоногий нарід.⁴ А щодо приозівських «русів», то «русами» називали арабські, а навіть деякі грецькі письменники угрів тому, що вони опанували територію заселену «рухс-асаами» або роксолянами. Константин Багрянородний назвав угрів «турками», але попри це згадав, що «турків» «з якихось причин» називано «савартоасфалами».⁵ Цю довгу назву слід уважати за складену з трьох назв: савартів або савирів чи сабірів, асів або антив і полян. Можна прийняти, що назва «сіверян» походила радше від «савирів» ніж від «сівера» — північ, тому що сіверяни не були північним слов'янським плем'ям, за чим промовляють літописні оповідання про те, що сіверяни жили як звірі в лісах, їли нечисте й не стидалися срамословія перед родителями та розселення сіверян у степовій полосі Лівобережжя. Назви «анти» й «аси» вважає Вернадський за тотожні, бо значіння тохарського «ант» відповідало слов'янському «поле»,⁶ отже коли анти (аси) цілком зіслов'янцилися, зeszла ця назва, а залишилася тільки слов'янська «поляни». Проте сполука назв «асфали» залишилася в назві «ісполин» — велетень.⁷

У мюнхенських «Студіях до угорської ранньої історії» з 1957 р.,⁸ в яких є нариси Вернадського про Лебедію, угорську країну на Україні, та Михайла де Фердинанді про угорського вождя Алмоша, батька Арпада, перший визначає як границі Лебедії на заході р. Інгул і Поділля, на півночі р. Угру та на сході горішні Донець і Дон,⁹ де Фердинанді влучає до Лебедії Кубанщину,¹⁰ яка у Вернадського є «руським каганатом».¹¹ Будову твердині Саркелу (Білої Вежі) та інших укріплень над Доном вважає Вернадський, що це проти приозівського «руського каганату» укріплювалися хозари, під час коли Дж. В. Бері¹² і А. А. Васильєв¹³ вважають, що ці укріплення були проти новгородських варягів. Проте поміч Візантії при будованні цих укріплень вказує, що вони були проти спільних візантійсько-хозарських ворогів — арабів чи печенігів, що саме в тому часі зрушили угрів з Кубанщини й тому Вернадському не стало джерел до історії тамошнього «руського каганату». Але він комбінує на основі згадки в Бертинській

⁴ *Początki kultury słowiańskiej*, Kraków 1912; — Андрусак, *Історія України*, І, Прага 1941, с. 81.

⁵ J. P. Migne, *Patrologiae Graecae*, t. CXIII, Paris 1864, с. 317—18.

⁶ Vernadsky, *op. cit.*, с. 82.

⁷ Шапиро, *Филологическія Записки*, Ред. А. Хованскій, Воронеж 1871, вип. V-VI.

⁸ *Studien zur ungarischen Frühgeschichte, Südosteuropäische Arbeiten 47*, München 1957.

⁹ G. Vernadsky, *Lebedia*, *ibid.* I, с. 17.

¹⁰ Michael de Ferdinandy, *Almos*, *ibid.* II, с. 75.

¹¹ Vernadsky, *Ancient Russia*, с. 304.

¹² J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, London, 1912, с. 4.

¹³ A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, Bruxelles 1935, с. 111. В іншій своїй праці "The Russian Attack on Constantinople in 860" (Cambridge, Mass., 1946, с. 68) пише Васильєв, що руська держава була в Києві перед 840 р., покликаючись на цитовану нижче Бертинську хроніку.

хроніці про послів від короля народу «рос» Гакона в Царгороді і Інгельгаймі в 839 р., що виявили перед франконським цісарем Людвиком I Побожним своє «свеонське» походження¹⁴ візантійські послы затримітили, що рос-свеони могли розмовитися з франками й тимто пізніший візантійський хронікар Симеон Логофет (перша половина X ст.) назвав Русь дромітами, тобто мореплавцями на легких суднах, з роду франків.¹⁵ «Роські» послы, затримані Людвиком, згодом видісталися на волю й повернулися до Скандинавії, де вони оповіли про страх візантійців перед народом «рос» чи «рус», отже варягам слід під такою назвою підбивати східних слов'ян, які користаючи з напору хозарів і угрів, прогнали варягів. Тимто варяги, виправляючись знов на слов'ян, почали себе звати «Руссю».

«Повість временних літ», подає під 852 р., що з початком царювання імператора Михайла почала називатися «Руська земля»,¹⁶ але про прихід Рюрика з братами оповідається в цьому таки літописі під 862 р., при чому Аскольд і Дир мали відлучитися від Рюрика й піти до Києва та визволити його з-під хозарського підданства. В літопису по Никонівському списку подано за збереженою традицією, що новгородці під проводом Вадима повстали проти Рюрика, який після перемоги над ним велів убити Вадима і його однопумців, але багато новгородців і невдоволених Рюриком варягів утікли до Києва і завдяки тому дружина київських князів збільшилася й вони заволоділи полочанами й могли нападати на посілости Рюрика.¹⁷ Не має Вернадський¹⁸ підтвердження в джерелах на те, мов би то Аскольд і Дир були під зверхністю угорського воеводи Алма, навпаки, де Фердинанді¹⁹ цитує Константина Багрянородного,²⁰ мов би то цей візантійський цісар подав, що противна угорському каганові Лебедеві партія рішила, щоб угорським князем був Алма або його син Арпад у залеж-

¹⁴ Вернадський (цит. тв., с. 306—07) подає дату прибуття візантійських і «роських» послів до Інгельгайму на 17 січня 839 р., Бері (цит. тв., с. 273) подає дату: 17 червня, а о. Ізидор Нагаєвський (Кирило-Методіївське Християнство в Русі-Україні, Рим, 1954, стор. 7) — 15 червня. В наведеному о. Нагаєвським тексті хроніки (стор. 140) читаємо: „quinto decimo Kalendas Junii“. Отже, коли рахувати по римському звичаю назад, то випадає: 18 травня. Але денна дата в цій хронікарській записці не відіграє важливої ролі.

¹⁵ J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Patrologiae Graecae*, t. CIX, Paris 1863, с. 439—442, 767—807.

¹⁶ *The Russian Primary Chronicle*. Laurentian Text. Translated and ed. by Samuel Hazzard Cross and Olgerd Sherbowitz-Wetzar. The Medieval Academy of America Publications, No. 60, Cambridge, Mass. 1953, с. 58.

¹⁷ С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. I, (т. 1—2), Москва 1959, ст. 136—39; — Русская летопись по Никоновому списку, *Полное собрание русских летописей*, IX, ст. 16—17, 19.

¹⁸ Vernadsky, *Lebedia*, с. 29.

¹⁹ Machael de Ferdinandy, *Almos*, с. 62.

²⁰ *De Administrando Imperio*, Budapest, 1949, с. 38. Константин Багрянородный цілком не згадує в цьому творі про Дира.

ності від Дири. Аскольд і Дир виправлялися проти печенігів і багато їх вбили й тому угри могли вважати київських князів за своїх покровителів перед печенізькою загрозою.

С. М. Соловйов²¹ і В. О. Ключевський²² вважають, що Сильвестер, який редагував «Повість временних літ» на початку XII-го ст., пропустив багато вісток, які були в давнішому літописному зводі, що — на думку О. Шахматова — був складений наприкінці XI-го ст. Тут можна добачити тенденцію літописних укладачів, редакторів і переписувачів, що не бажали розписуватися про подвиги Аскольда й Дири, вбитих з наказу Олега, що узурпував для себе і Ігоря Рюриковича київське князівство. Характеристичною є згадка в літописі, що Олег називав себе «підгурським гостем», щоб заманити Аскольда й Дири на Дніпровий берег, на якому він ждав на них з малою дружиною, а більшість дружини сховалася на човнах на Дніпрі.²³ Так само словами Олега, що Аскольд і Дир «не князі, ні княжого роду», тільки він-Олег і йому «достойть княжити», старався літописець виправдати вбивство київських князів, завдяки якому злочинці княжили в Києві Рюриковичі. Дмитро Чижевський²⁴ звернув увагу на те, що в новгородських літописах названий Олег тільки «восьодою», а київський літописець назвав Олега при його договорах з греками «князем». Тим то неправильно використовує Вернадський літописні слова Олега, що Аскольд і Дир «не князі», щоб довести їх залежність від угрів.

Літописна згадка, що Аскольд і Дир не були похоронені в одному місці, вказує, що вони не були вбиті разом так, як це оповідається таки в «Повісті временних літ».²⁵ Згадка в Никонівському списку літопису про ворожнечу між київськими князями та Рюриком новгородським виключає те, щоб Аскольд і Дир вийшли без ніякої охорони зустрічати «гостя», що їхав послом «у Грецію від Олега й від Ігоря княжича». Слід отже припускати, що київські князі вийшли назустріч Олегові й Ігореві із своєю дружиною і був бій, в якому поляг Аскольд, а Дир вийшов з Києва за поміччю до угрів. Саме в тому часі прикочували на Лівобережжя та частина угрів, що під проводом Алма подалася з Лебеді на північ до своєї підуральської прабатьківщини, але не могла там вижити і почала кочувати в південно-західному напрямі на Україну. Отже, слід прийняти за правдиве оповідання анонімного угорського хронікаря-нотаря короля Белі, що —

²¹ Соловьев, цит. тв., ст. 137.

²² В. О. Ключевский, Сочинения, т. I. *Курс русской истории*, ч. I, Москва 1956, ст. 94.

²³ Начало летописи по эрмитажному списку, ПСРЛ, XXV, Москва—Ленинград 1949, ст. 341; т. XXVI, 1959, ст. 16; Вологодско-Пермская летопись.

²⁴ D. Čiževskij, *History of Russian Literature*, The Hague, The Netherlands, 1960, с. 60.

²⁵ Повесть временных лет. Подготовка текста Д. С. Лихачева, Москва—Ленинград, 1950, ст. 30; Ц ПСРЛ XXV, ст. 34; XXVI, ст. 16.

як виказав Р. Ф. Кайндль²⁶ — писав на основі старої угорської хроніки з початку XII-го ст. «Gesta Hungarorum Vetera», а саме, що Алм воював проти володарів Києва, русини платили йому дань, отже Дир мусів платити Алмові за поміч, під час коли руський київський князь (Олег) закликав проти угрів кочових вершників «куманів». ²⁷ Угри таборували коло Києва²⁸ на західному березі Дніпра на північ від пізнішої Печерської Лаври за Берестовим та зо два кілометри на південь від Подола в місці, що звалося згодом «Угорським», а «Олмин двір», тобто шатра Алма, Дири й прибічної старшини, був на узбіччі Печерської гори. Там на «Олминому дворі» поховали віднайдене тіло Аскольда й вибудували над його могилою церкву його патрона св. Николая, тому що християнське ім'я Аскольда було Никола. Тільки в одному списку Першого Софійського Літопису зазначено, що «збудували» церкву, під час коли в інших літописних списках будову цієї церкви приписано самому Олмові, тому що церква була на «Олминому дворі». Згодом традиція «Олминого двора» затерлася, а збереглася до наших часів назва цього узбіччя, як «Аскольдова могила». Коли ж у бою поляг Дир, його дружинники поховали його в місці, де пізніше збудував Ярослав Мудрий церкву св. Ірини.²⁹

Після смерти Дири залишив Алм таборування коло Києва і подався із своїми уграми на Угорщину, куди на два-три роки перед ним перейшли угри з Ателькузу, країни між Богом та Карпатами і долинім Дунаєм, яку вони покинули під напором болгарів і печенігів.³⁰ Цими уграми проводив син Алма Арпад. З Алмом відійшли з Києва християнські дружинники Аскольда й Дири і їм слід приписати оснування церкви св. Николая на Чернечій горі коло Мукачева та занесення назви «русини» для одновірних закарпатських слов'ян, що мали — за «Короткою історичною розвідкою про Мукачівську єпархію» — в Мукачеві свій владичий осередок ще до приходу угрів.³¹ Згідно з цією традицією приймає Михайло Грушевський, що релігійними осередками карпатських українців були монастирі св. Николая на Чернечій горі коло Мукачева в Берегівщині та св. Михайла в Грушеві на Мармароцині. При тому Грушевський не приймає приписування пізнішою традицією оснування Свято-Николаївського монастиря князеві Федорові Коріятовичеві і зазначає, що цей монастир був оснований в «непам'ятному часі».³²

²⁶ R. F. Kaindl, Studien zu den Ungarischen Geschichtsquellen, Archiv für Österreichische Geschichte VII—VIII, 85 (1898) und 86 (1899); — Vernadsky, Lebedia, c. 28.

²⁷ Vernadsky, l. cit.

²⁸ de Ferdinandy, op. cit., c. 90.

²⁹ Ив. Фундуклеев, Обзорение Киева в отношении к древностям, Київ 1847; — Нагаевський, цит. тв. стор. 23.

³⁰ de Ferdinandy, op. cit., c. 90.

³¹ А. Петров, Древнейшая грамоты по истории карпаторусской церкви и иерархии 1391—1498 гг., Прага 1930; — Нагаевський, цит. тв., ст. 93.

³² M. Hrushevsky, A History of Ukraine, New Haven, 1941, c. 429—430.

Інакше міркує про початки Русі в Києві советський історик В. Рибаків, в нарисі «Early Centuries of Russian History» Moscow, 1965, с. 15-17). Після цитати з «Повісті временних літ»: «Поляни, що зуться тепер Руссю», пише він так: «В старій рільничій околиці лісо-степу над берегами річки Росі жило плем'я зване Рось або Русь. Тому що ця область була заселена слов'янами від бронзової доби, було це плем'я слов'янським, хоч з огляду на своє сусідство із степовими ски-то-сарматськими племенами могло воно абсорбувати дещо не-слов'янських поселенців. Город Роден при впадінні Росі до Дніпра був племінним центром і від нього мала походити друга назва племені: «роди». В VI-му ст., коли слов'яни відітхнули від спустошень нанесених гуннами і нові не менше грізні орди обрив (аварів) з'явилися в степах, з'єдналися племена лісово-степової полоси у великий союз під проводом найбільше південного племені, що межувало із степами — Рось або Русь. У межах цього союзу розвинулася специфічна культура, що вирізняла союзні племена від інших слов'янських. В умовах тієї доби, коли дружини слов'янських воєвників робили постійні рейди на степи, посувалися до берегів моря і воювали з Візантією, забарвлювалася їхня культура звичайно деякими степовими й чорноморськими елементами. Племінному союзові VI—VII століть надано назву Русі або Руської землі. Ядром цього союзу була країна здовж ріки Росі з городом Роден. — Дещо пізніше був перенесений провід над племінним союзом в області середнього Дніпра до північних сусідів Русі над річкою Россю — полян з їх центром у Києві. Але поляни не поширили своєї назви на інші племена; племінний союз, що перетворювався на феодальну державу, називався далі Руссю. Поняття «Руської землі» змінювалося в парі з побільшенням державної території і поступово охопило всі східньо-слов'янські племена. В очах чужинців кожний мешканець руської держави, кожна людина, підлегла київському князеві, були «а Rus» або «Russian». Навіть варягам, що прийшли до Київської Русі як найманці або купці й проживали в Києві, надавано назву Русі так як автохтонам. — Історики не відкрили якогось шведського (норманського) племені названого Руссю, й тимто претенсії норманістів, що варяги були Руссю, і що вони дали цю назву слов'янам, виявлені як безосновні й ненаукові. Праці советських істориків (Б. Д. Грекова, А. Н. Насонова і М. Н. Тіхомірова) устійнили вирішально помилковість в інтерпретації літописів, за якою означувано Русь як одно з варязьких племен. Досліді ще раніших джерел і порівняння їх з археологічними даними виказують, що назва Русь була зв'язана із слов'янською Дніпровою областю».³³

Таке формулювання Рибаківа принадливе, але він не виявляє джерел до існування племені «Рось» або «родів» над Россю з городом Роден. Щодо назви річки Росі, то її походження можна виводити від «роса» й «росити», які деякі лінгвісти виводять від арійського «рон-

³³ В. Rybakov, op. cit., с. 15—17.

са», що означало вогкість, вологість, воду. Назву сарматських роксоланів можна виводити від іранського «рухс» — ясний. На думку Вернадського — деякі ріки в області експансії роксоланів або рухс-асів стали знані під племінною назвою їх поселенців, а згодом іранські племінні назви могли бути раціоналізовані слов'янськими автохтонами при помочі їх власної мови, як, наприклад, «Рось» від «роса».

Проте у винаході «родів» Рибаків не оригінальний: він — анти-норманіст запозичив цей «винахід» від норманіста А. А. Куніка з-перед 120 років. Кунік³⁴ звернув увагу на шведське слово «godsen», що означало «веслярів» і він прийняв, що саме плем'я «родсен» жило у прибережній смузі країни Росляген у Швеції. Він висновував здогад, що саме назва «родсен» («Родсі») перейшла у фінів у «Руотсі», а опісля «Руотсі» серед слов'ян у «Русь». Але А. Погодін³⁵ вважає назву «родсі» за гіпотетичну. Щодо з'єднання слов'янських племен лісово-степової полоси у «великий союз» у VI ст., то надхнення до такої думки дав Рибаківу сьогочасний советський «союз», а не історичні джерела. Советські історики видумують різні теорії, щоб саме придобитися советському «союзному», з провідним великим московським народом, урядові.

³⁴ А. А. Kunik, Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slawen, Petersburg 1844, с. 165—67.

³⁵ А. Pogodin, Les Rodsi: un peuple imaginaire, Revue des Études Slaves, Paris, 17 (1937), с. 71—80.